
Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Ένας ναός του 12ου αιώνα αφιερωμένος στη
Θεοτόκο. Η Παναγία του Ναυάρχου στο Παλέρμο

Ernst KITZINGER

doi: [10.12681/dchae.950](https://doi.org/10.12681/dchae.950)

Βιβλιογραφική αναφορά:

KITZINGER, E. (1986). Ένας ναός του 12ου αιώνα αφιερωμένος στη Θεοτόκο. Η Παναγία του Ναυάρχου στο Παλέρμο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 167-194. <https://doi.org/10.12681/dchae.950>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ένας ναός του 12ου αιώνα αφιερωμένος στη
Θεοτόκο. Η Παναγία του Ναυάρχου στο Παλέρμο

Ernst KITZINGER

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 167-194

ΑΘΗΝΑ 1986

ΕΝΑΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟΣ ΣΤΗ ΘΕΟΤΟΚΟ.
Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΑΡΧΟΥ ΣΤΟ ΠΑΛΕΡΜΟ *

Ἀκριβῶς εἴκοσι χρόνια πρὶν, τὸ 1964, εἶχα τὴν τιμὴ νὰ ἔρθω στὴν Ἀθήνα ὡς προσκεκλημένος-ὀμιλητὴς σὲ μιὰ σειρὰ ἀνακοινώσεων πού πλαισίωναν τὴν ἀλησμόνητη ἔκθεση «Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ» πού λάμβανε χώρα αὐτὴ τὴ χρονιά ἐδῶ στὴν Ἀθήνα. Σήμερα μέ τιμοῦν, ἀκόμα μιὰ φορά, οἱ Ἕλληνες συνάδελφοι καὶ φίλοι μου μέ αὐτὴ τὴν πρόσκληση γιὰ διάλεξη καὶ τοὺς εἶμαι ἰδιαίτερα εὐγνώμων. Ἡ συγκυρία εἶναι καὶ πάλι ἐξίσου εὐτυχής. Εἶμαι χαρούμενος πού ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ συγχαρῶ τὴ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γιὰ τὴ θαυμαστὴ ἐπίτευξη τῆς συμπλήρωσης τῆς πρώτης ἑκατονταετηρίδας τῆς καὶ νὰ τῆς εὐχηθῶ τὸ καλύτερο γιὰ τὸ μέλλον: «Πολλὰ ἔτη εἰς πολλά».

Ὅταν ἦρθα ἐδῶ τὸ 1964 μελετοῦσα τὰ ψηφιδωτὰ τῆς νορμανδικῆς περιόδου στὴ Σικελία, θέμα μέ τὸ ὁποῖο εἶχα ἀρχίσει νὰ ἀσχολοῦμαι πολὺ ἐνωρίτερα καὶ πού συνεχίζει ἀκόμη νὰ μέ ἐνδιαφέρει. Σύμφωνα μέ τὸ πνεῦμα τῆς ἔκθεσης τοῦ 1964, λοιπόν, αὐτὰ τὰ ψηφιδωτὰ —«μερικά ἀπὸ τὰ πιὸ καθαρὰ προϊόντα τῆς βυζαντινῆς τέχνης σὲ δυτικὸ ἔδαφος», ὅπως τὰ χαρακτηρίζα ἐκείνη τὴν ἐποχὴ— ἦταν γιὰ μένα ἕνα αὐτονόητο θέμα γιὰ διαπραγμάτευση καὶ ἦταν λογικὸ ἐπίσης ὅτι οἱ παρατηρήσεις μου θὰ ἔπρεπε νὰ ἐστιάζονταν εἰδικότερα στὸ ρόλο πού ἔπαιζαν αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ψηφιδωτὰ ὡς δεσμός μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης, μιὰ γέφυρα δηλαδή μέσω τῆς ὁποίας βυζαντινὰ στοιχεῖα μεταβιβάζονταν στοὺς καλλιτέχνες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Σήμερα θὰ μιλήσω πάλι γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Σικελίας. Αὐτὴ τὴ φορά ὅμως θὰ ἀπομονώσω ἕνα μνημεῖο καὶ θὰ τὸ ξετάσω κυρίως μέσα στὰ ὄρια τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου. Ἡ πρόθεσή μου θὰ εἶναι νὰ δείξω ὅτι αὐτὸ τὸ μνημεῖο ἔχει μιὰ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ σύνολο τῆς βυζαντινῆς τέχνης τοῦ 12ου αἰῶνα.

Ἐπάρχουν στὴ Σικελία τέσσερις γνωστὲς ἐκκλησιῆς πού διατηροῦν, λίγο ἢ πολὺ ἀνέπαφη, τὴν ψηφιδωτὴ διακόσμησή τους ἀπὸ τὴ νορμανδικὴ περίοδο¹. Τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς εἶναι βασιλικά ἱδρύματα: ἡ Capella Palatina τῶν Νορμανδῶν βασιλέων στὸ Παλέρμο, κτισμένη ἀπὸ τὸ Ρογήρο Β' τὸ 1130· ἡ Μητρόπολη τῆς Cefalù, ἐπίσης ἱδρυμα τοῦ Ρογήρου Β'· ἡ Μητρόπολη τοῦ Monreale, ἕνα ἱδρυμα τοῦ ἐγγονοῦ τοῦ Ρογήρου, Γουλιέλμου Β', τοῦ 1170.

* Διάλεξη πού ἔγινε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1984 στὴν Ἀθήνα στὰ πλαίσια τοῦ ἐορτασμοῦ τῶν 100 χρόνων τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὸ κείμενο δημοσιεύεται ἐδῶ χωρὶς οὐσιαστικὲς ἀλλαγές, σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση κατὰ τὴν ἐπιθυμία τοῦ συγγραφέα. Ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὴν Ἰ. Μπίθα καὶ Ε. Δρακοπούλου.

1. O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, Λονδίνο 1949.

Ἡ τέταρτη εἶναι μιὰ μικρὴ ἐκκλησία ἀφιερωμένη στὴν Παναγία, κτισμένη ἀπὸ τὸ Μεγάλο Ναύαρχο τοῦ Ρογήρου, τὸ Γεώργιο τὸν Ἀντιοχέα, γνωστὴ κυρίως ὡς Martorana, ὄνομα στὴν πραγματικότητα τῆς γειτονικῆς μονῆς τῶν Βενεδεκτίνων, στὴν κυριότητα τῆς ὁποίας ἀνήκει ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 15ο αἰώνα. Μ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν ἐκκλησία –κυρίως μέ τὴν ψηφιδωτὴ της διακόσμηση²– θ' ἀσχοληθῶ. Προτιμῶ, μάλιστα, νὰ τὴν ἀποκαλῶ μέ τὸ ἀρχικὸ της ὄνομα, Παναγία τοῦ Ναυάρχου.

Ὁ Γεώργιος, γεννημένος στὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας, ἦταν ἕνας ὀρθόδοξος χριστιανὸς πού μπῆκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ρογήρου Β' τὸ 1114 ἢ λίγο πρὶν, ὅταν ὁ νορμανδὸς βασιλιάς ἦταν ἀκόμη ἀρκετὰ νέος, καὶ ἔκανε μιὰ λαμπρὴ –καί, θὰ μπορούσε κάποιος νὰ προσθέσει, ἐπικερδῆ σταδιοδρομία– ὄχι μόνον ὡς ὀργανωτῆς τῆς ναυτικῆς δύναμης τῆς Σικελίας ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὡς ὁ πῶ ἐμπιστος σύμβουλος τοῦ Ρογήρου, ἕνα εἶδος πρωθυπουργοῦ δηλαδή, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν τελικὸ τίτλο του: *ἄρχων τῶν ἀρχόντων*³. Ὁ Γεώργιος ἴδρυσε τὴν ἐκκλησία του πρὸς τὸ τέλος τῆς καριέρας του –στὶς ἀρχές τοῦ 1140– ὡς μιὰ εὐχαριστία πρὸς τὴν Παναγία γιὰ τὴν εὐνοία της –μιὰ μικρὰ ἀντάμειψις, ὅπως εἶναι γραμμένο στοὺς στίχους τῆς ἀφιερωματικῆς ἐπιγραφῆς, ψηλά στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους⁴.

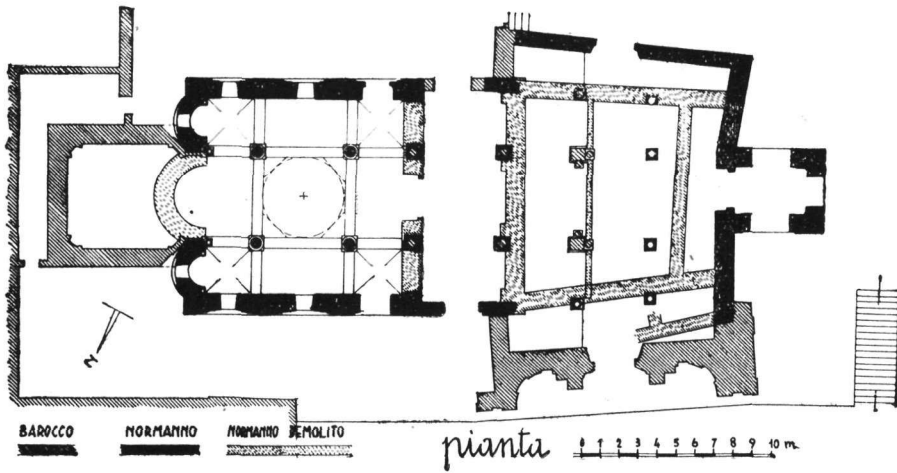
Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας λοιπὸν εἶναι τὸ μόνο μὴ βασιλικὸ κτίσμα τῆς νορμανδικῆς περιόδου στὴ Σικελία, σὸ ὁποῖο ἔχει διατηρηθεῖ ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησή της. Ἐπίσης εἶναι ἡ μόνη ἐκκλησία, ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς τέσσερις, πού προοριζόταν γιὰ τὴν ὀρθόδοξη λατρεία. Οἱ ἐκκλησίες πού εἶχαν ἀνεγερθεῖ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια, ἂν καὶ ἦταν εὐνοϊκὴ πρὸς τὰ βυζαντινὰ καλλιτεχνικὰ σχήματα, ἦταν, ὅπως ἦταν φυσικὸ, προορισμένες γιὰ τὴν καθολικὴ λατρεία. Ἀλλὰ ὁ Γεώργιος ὁ Ἀντιοχεὺς ἦταν καὶ παρέμεινε ἕνας πραγματικὸς ὀρθόδοξος. Δέν εἶναι λοιπὸν περιέργο πού ἔκτισε τὴν ἐκκλησία του βασισμένος σὲ ἕνα τυπικὰ βυζαντινὸ σχέδιο (Εἰκ. 1)⁵. Κατὰ δάση τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τῆς Παναγίας εἶναι ἕνα περιέκτρο

2. Demus, ὁ.π., σ. 73 κ.έ. καὶ πίν. 45 κ.έ. Σύντομα ὀλοκληρώνω μιὰ πλήρη μελέτη τῶν ψηφιδωτῶν αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας. Ἐδῶ παραθέτω μερικὰ πρῶιμα συμπεράσματα. Ὁ σχολιασμός ἔχει περιοριστεῖ σὸ ἐλάχιστο μέχρις ὅτου ἡ προσεχῆς μου μονογραφία τεκμηριωθεῖ πλήρως. Γιὰ τὴν εὐγενικὴ δοῆθεια στὴν παραχώρηση τῶν φωτογραφιῶν πού εἰκονογραφοῦν αὐτὸ τὸ ἄρθρο, εἶμαι ὑποχρεωμένος στοὺς Λασκαρίνα Μπούρα, Ντούλα Μουρίκη καὶ Παῦλο Μυλωνά.

3. L.-R. Menager, *Amiratus* - Ἀμηνάς, 1960, σ. 44 κ.έ.

4. F. Matranga, *Monografia sulla grande iscrizione greca testè scoperta nella chiesa di Santa Maria dell'Ammiraglio*, Παλέρνο 1872.

5. G. Di Stefano, *Monumenti della Sicilia Normanna*, 2η ἔκδ. (ἔκδ. W. Kroenig), Παλέρνο 1979, σ. 41 κ.έ. καὶ πίν. 62 κ.έ. Στὴν προσεχῆ μου ἐργασία γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ θὰ προστεθεῖ ἕνα κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Παναγίας, γραμμένο ἀπὸ τὸ Slobodan Curčić, ὁ ὁποῖος ἔχει μελετήσῃ λεπτομερῶς τὸ κτίριο. Εἶμαι εὐνώμων στὸν καθηγητὴ Curčić πού μοῦ ἐπέτρεψε νὰ χρησιμοποιοῦ μερικὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματά του στὶς παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν.

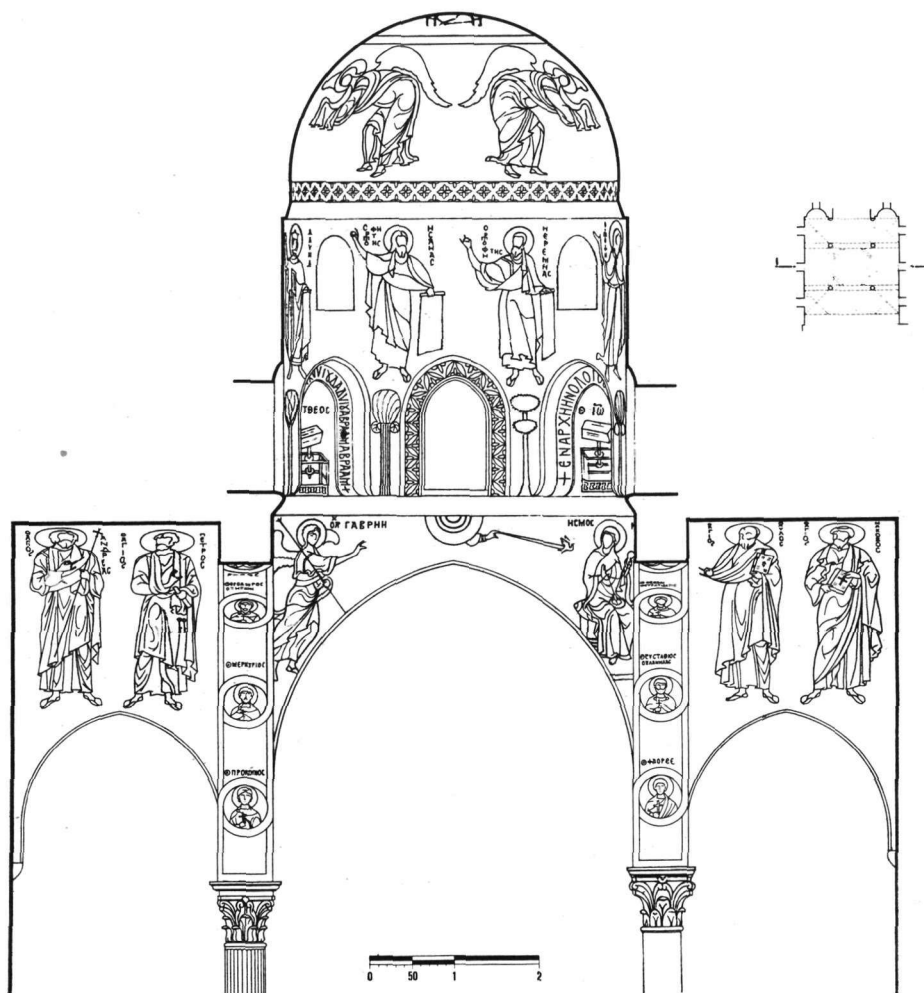

Εἰκ. 1. Παλέρμo, Παναγία τοῦ Ναυάρχου.

κτίριο ἐγγεγραμμένου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ μέ τροῦλο πάνω ἀπό τόν κεντρικό χῶρο, μέ γωνιαῖα διαμερίσματα στεγασμένα μέ φουρνικά καί τρεῖς ἀψίδες πού ἐφάπτονται ἐξωτερικά στήν ἀνατολική πλευρά. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στόν ἑλληνικό χῶρο καμιά ἐκκλησία στόν τύπο τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου δέν τῆς μοιάζει. Γιά παράδειγμα δέν εἶναι βυζαντινό τό στοιχεῖο νά μή διαγράφεται ἐξωτερικά ὁ ἰσοσκελής σταυρός, ὅπως συμβαίνει στήν ἐκκλησία μας, ὅπου τά γωνιαῖα διαμερίσματα ὀρθώνονται στό ἴδιο ὕψος μέ τά σκέλη τοῦ σταυροῦ, ἔτσι ὥστε ἐξωτερικά τό σῶμα τῆς ἐκκλησίας νά σχηματίζει ἕναν κύβο. Αὐτό ὀφείλεται σέ τοπικές καί κυρίως ἀραβικές παραδόσεις πού ἔχουν ἐπιδράσει σ' αὐτό τό χαρακτηριστικό ὅπως καί σ' ἄλλα σημεῖα. Παρά τήν ἰδιαιτερότητά του ὅμως τό κτίριο προσέφερε σ' αὐτούς πού εἶχαν ἐπιφορτιστεῖ μέ τό σχεδιασμό τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῆς ψηφιδωτῆς διακόσμησης τῆς ἐκκλησίας ὅλους τούς ἀπαραίτητους ἐσωτερικούς χώρους μιᾶς τυπικά βυζαντινῆς ἐκκλησίας αὐτῆς τῆς περιόδου.

Σήμερα εἶναι δύσκολο νά φανταστοῦμε τό ἐσωτερικό τῆς Παναγίας στήν ἀρχική του μορφή. Τό 16ο αἰ. οἱ μοναχές τῆς μονῆς τῶν Βενεδεκτίνων, στήν κυριότητα τῶν ὁποίων, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, εἶχε περιέλθει ἡ ἐκκλησία, τή μεγάλωσαν πρὸς τά δυτικά κατεδαφίζοντας τό δυτικό τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ καί τούς δύο νάρθηκες – ἕνα στενό ἐσωνάρθηκα καί ἕναν πολύ μεγαλύτερο ἐξωνάρθηκα – καί ἔτσι δόθηκε ἡ ἐντύπωση τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς. Τό κωδωνοστάσιο τοῦ 12ου αἰ. πού διατηρεῖται μέχρι σήμερα μᾶς

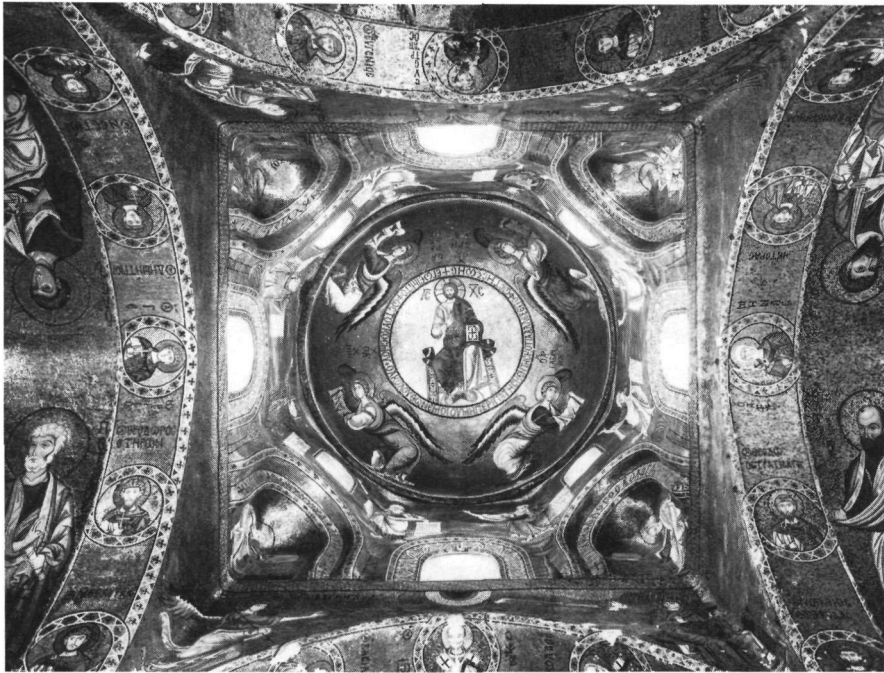

Εἰκ. 2. Παλέρμο, Παναγία τοῦ Ναυάρχου. Ἀνατολική πλευρά.

Εικ. 3. Παλέμο, Παναγία του Ναυάρχου. Βόρεια πλευρά.

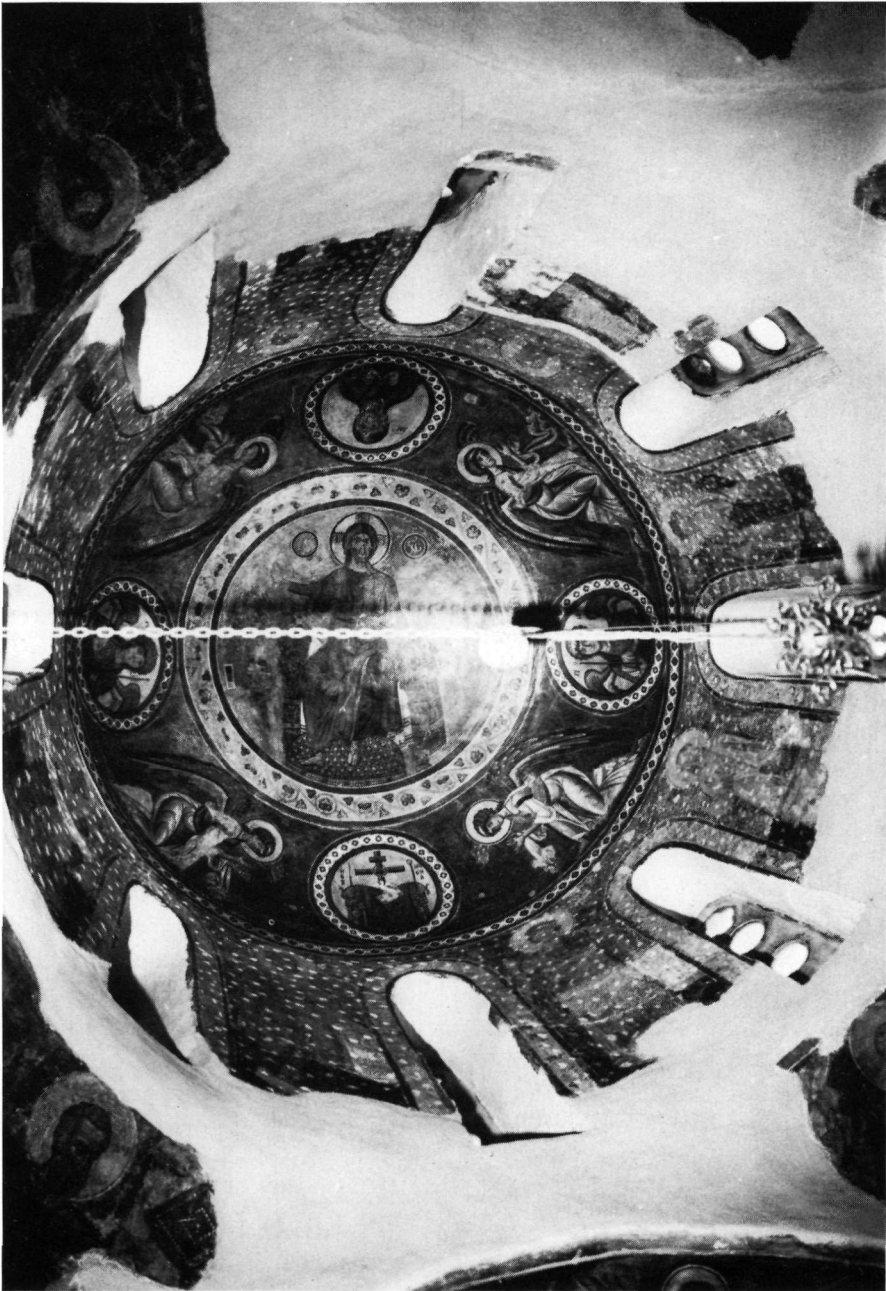
πεμπτουσία τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας τῆς θεότητας, ἀποδοσμένη μέ τρόπο κλασικό στήν κολοσσιαία μορφή τοῦ Δαφνιοῦ καί γνωστή στή Σικελία ἀπό τίς ἄλλες ψηφιδωτές παραστάσεις, συμπεριλαμβανομένης καί αὐτῆς πού κατασκευάστηκε μερικά χρόνια νωρίτερα γιά τόν τροῦλο τῆς Capella Palatina τοῦ Ρογήρου, ἀλλά παριστάνεται ὀλόσωμος, ἐνθρονος, μορφή ὀστεώδης καί μᾶλλον ἀπόμακρη, πού περιβάλλεται ἀπό τέσσερις ἀρχαγγέλους σέ στάση προσκύνησης. Ἡ εἰκόνα δέν εἶναι αὐτή τοῦ Κυρίου τοῦ «ἐπιβλέπωντος ἐφ' ἡμᾶς», ἀλλά τοῦ Κυρίου πού δέχεται τή λατρεία τοῦ κόσμου. Ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι αὐτή ἡ παράσταση εἶναι ἐντυπωσιακά

Εικ. 4. Παλιέρμο, Παναγία του Ναυάρχου. Άνοψη του τρούλου.

ὁμοια μέ αὐτή τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἱεροθέου στά Μέγαρα (Εἰκ. 5). Κατ' εὐτυχή συγκυρία αὐτές οἱ τοιχογραφίες καθαρίστηκαν μερικά χρόνια πρὶν καί ἀμέσως ἔγιναν τό θέμα ἑνός θαυμάσιου ἄρθρου ἀπό τήν Ντούλα Μουρίκη, πού δέν παρέλειψε νά σημειώσει γιά σύγκριση τό ψηφιδωτό μας⁶. Στά Μέγαρα ἡ ὀλόσωμη ἔνθρονη μορφή τοῦ Παντοκράτορα πλαισιώνεται ἀπό μιά διακοσμητική ταινία καί περιβάλλεται ἀπό μιά ζώνη στήν ὁποία ἀπεικονίζονται τέσσερις ἀρχαγγελοὶ σέ στάση προσκύνησης. Ἡ κύρια διαφορά ἐδῶ εἶναι ὅτι τέσσερα κυκλικά μετάλλια παρεμβάλλονται μεταξύ τῶν ἀρχαγγέλων. Δύο ἀπό αὐτά περιέχουν δύο πρόσθετες μορφές ἀγγέλων, ἀπόκρυφου χαρακτήρα. Στά ἄλλα δύο, στά ἀξονικά σημεῖα ἀνατολῆς καί δύσης, ἀπεικονίζονται ἀντίστοιχα ἡ Θεοτόκος στηθαία καί ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου καί πρὸς τίς παραστάσεις αὐτές εἶναι γυρισμένοι

6. Ντ. Μουρίκη, Ὁ ζωγραφικός διάκοσμος τοῦ τρούλλου τοῦ Ἁγίου Ἱεροθέου κοντά στά Μέγαρα, AAA XI (1978), σ. 115 κ.έ.

Είκ. 5. Μέγαρα, "Άγιος Ίερόθεος. Άνοψη του τρούλου.

ανά δύο οι τέσσερις άγγελοι. Φυσικά ή προσκύνησή τους προορίζεται τελικά για τόν Παντοκράτορα στό κέντρο του τρούλου. Στην περίπτωση λοιπόν των Μεγάρων ό καλλιτέχνης απέφυγε τήν άδυναμία τής σύνθεσης του Παλέρμου, στην όποία δέ γίνεται σαφές τό αντικείμενο προσκύνησης των άγγέλων. Πράγματι, στην Παναγία του Ναυάρχου οι άγγελοι φαίνεται νά γυρίζουν τήν πλάτη τους προς τόν Παντοκράτορα του τρούλου, γεγονός πού μās οδηγεί στό συμπέρασμα ότι ή παράσταση του Παλέρμου αποτελεί μιά έλαφρώς παρεξηγημένη άπόδοση του σχήματος πού αναπτύχθηκε ολοκληρωτικά στά Μέγαρα. Ή άδεξιότητα αυτή γίνεται άκόμη πιό φανερή από τόν τρόπο μέ τόν όποίο ό καλλιτέχνης έχει άποδώσει τίς άναλογίες των άγγέλων οι όποιοι διαγράφουν ένα μάλλον άκομφο τόξο παρά προσκυνούν μέ χάρη, όπως στην παράσταση των Μεγάρων (Εικ. 6, 7). Αυτές οι άτέλειες, πού συχνά έχουν σχολιαστεί, παραμένουν ένα αίνιγμα, αν λάβουμε ύπόψη τό ύψηλό επίπεδο τής τεχνικής πού συναντάται στην Παναγία του Ναυάρχου —άλλά πιθανόν νά μήν είναι άσχετες μέ τό γεγονός ότι για τό Βυζάντιο ή Σικελία ήταν πάνω από όλα μιά άποικία.

Ήλλά άποικιακό ή όχι τό ψηφιδωτό μας είναι σημαντικό αν τό δούμε μέσα στά ευρύτερα πλαίσια τής εξέλιξης του θέματος του Παντοκράτορα στη διακόσμηση των τρούλων των βυζαντινών ναών. Πρώτον, γιατί αυτό τό ψηφιδωτό είναι περίπου κατά μιά γενιά παλαιότερο από τήν τοιχογραφία του τρούλου των Μεγάρων και άποδεικνύει ότι τό θέμα του Παντοκράτορα ως άποδέκτη λατρείας —σέ αντίθεση μέ τήν άπλή παρουσία του— είχε καθιερωθεί ως θέμα εικονογράφησης για τούς τρούλους ήδη στό α΄ μισό του 12ου αιώνα. Δεύτερον, τό θέμα αυτό άρθρώνεται μέ περισσότερη σαφήνεια έδω, όπως φαίνεται από τό γεγονός ότι μιά σειρά ξύλινων δοκών, πού περιβάλλουν τή βάση του τρούλου, κάτω από τή ζώνη των αρχαγγέλων, φέρουν μιά μακρά έπιγραφή στά άραβικά μέ άποσπάσματα τής Θείας Λειτουργίας —τόν Ήπινίκιο Ύμνο τής Ήναφοράς και τή Μεγάλη Δοξολογία, για νά είμαι ακριβής⁷. Ήτσι, οι αρχάγγελοί μας δέ βρίσκονται άπλώς σέ μιά στάση προσκύνησης αλλά εκτελούν στό διηνεκές τή Θεία Λειτουργία, τήν ίδια πού ό ιερέας εκτελεί στό Ήερό Βήμα, κάτω από τόν τρούλο. Ή καθηγήτρια κ. Μουρίκη έχει ήδη έρμηνεύσει μέ αυτή τήν έννοια τή σύνθεση των Μεγάρων. Ήπέστησε άκόμη τήν προσοχή μας σέ άλλες τρουλαίες διακοσμήσεις τής ίδιας περίπου έποχής μέ των Μεγάρων, στίς όποιες ένω διατηρείται ή μορφή του στηθαίου Παντοκράτορα, αυτός περιβάλλεται από άγγέλους σέ στάση προσκύνησης, πού συνοδεύονται από άποσπάσματα του Ήπινίκιου Ύμνου. Τό παράδειγμα του Παλέρμου μās οδηγεί ένα βήμα πίσω στό χρόνο και άποδεικνύει ότι ή Θεία Λειτουργία ήταν ήδη καθιερω-

7. M. Amari, *Le epigrafi arabe di Sicilia* (F. Gabrieli, ed.), Παλέρμο 1971, σ. 109 κ.έ. F. Gabrieli και U. Scerrato, *Gli Arabi in Italia*, Μιλάνο 1979, εικ. 117 κ.έ.

Είχ. 6. Παλέμιο, Παναγία του Ναυάρχου. Τροῦλος: Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

μένο εικονογραφικό θέμα για τόν τροῦλο ἤδη ἀπό τό α' μισό τοῦ 12ου αἰ. καί μάλιστα τό πρωιμότερο σωζόμενο παράδειγμα. Ἀλλά ἡ καταγωγή τοῦ εικονογραφικοῦ αὐτοῦ θέματος εἶναι ἀκόμη ἀρχαιότερη, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ André Grabar, μερικά χρόνια πρὶν, στά ἐρμηνευτικά του σχόλια γιά τίς μικρογραφίες πού κοσμοῦν τό λειτουργικό εἰλητάριο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ Πατριαρχείου τῶν Ἱεροσολύμων. Ἐδῶ ὁ Τρισάγιος Ὑμνος τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου τῆς Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου συνοδεύεται ἀπό μικρές vignettes πού παριστάνουν τήν ὁλόσωμη μορφή τοῦ ἔνθρονου Χριστοῦ μέσα σ' ἕνα κυκλικό πλαίσιο (πού ἔχει συγχρόνως τή θέση τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος Ὅμικρον γιά τήν προσευχή) τήν ἡμίσωμη μορφή τῆς Θεοτόκου τῆς Δεήσεως· δύο ἑξαπτέρυγα· τέσσερις ἀρχάγγελους—οἱ δύο ὑποκλίνονται μέ σέβας καί οἱ ἄλλοι δύο, ντυμένοι διάκονοι, κρατοῦν θυμιάτῳ— καί, τέλος, δύο ἄγγελοι Κυρίου μέ σκεπασμένα τά χέρια⁸. Ὁ Grabar εἶχε σίγουρα δίκιο νά ὑποστηρίξει ὅτι αὐτή ἡ εικονογραφία εἶναι ἀπίθανο νά ἔλκει τήν καταγωγή της ἀπό κάποιο ἐργαστήρι μικρογραφιῶν,

8. A. Grabar, Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures, DOP 8 (1954), σ. 161 κ.έ., ἰδίως σ. 172 κ.έ., 192 καί εἰκ. 2-4.

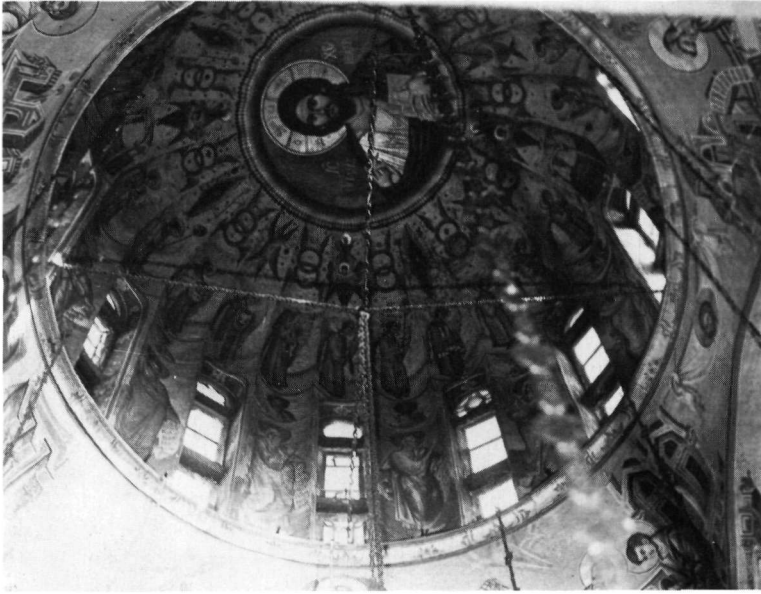
Είκ. 7. Μέγαρα, "Άγιος Ίερόθεος. Τρούλος: Άρχάγγελος σέ προσκύνηση.

ένω αντίθετα πρέπει νά άντικατοπτρίζει τή διακόσμηση τρούλων. Ήτσι διαφωτίζεται ή προέλευση του θέματος τής Θείας Λειτουργίας, πού συναντάται στους τρούλους του 12ου αι., | θέμα τό όποιο όργανώνεται πληρέστερα και λεπτομερέστερα στους αιώνες πού θά ακολουθήσουν (Είκ. 8)⁹.

Τό ψηφιδωτό του Ναυάρχου Γεωργίου, λοιπόν, παρόλο τόν έπαρχιωτισμό του, ήταν για τήν έποχή του ένα σημαντικά πρωτοποριακό έργο. Ή σύνθεσή του ήταν ή κατάληξη των νέων τάσεων πού είχαν αρχίσει νά επηρεάζουν τό σχήμα και τό περιεχόμενο του παραδοσιακού θέματος του Παντοκράτορα. Παρόμοιος νεωτερισμός χαρακτηρίζει και τό δεύτερο στοιχείο τής διακόσμησης τής εκκλησίας του Ναυάρχου, τό όποιο θά έξετάσω, τόν κύκλο του Δωδεκαόρτου.

Ή αριθμός των σκηνών του Δωδεκαόρτου περιορίζεται σέ τέσσερις: στόν Εύαγγελισμό και τήν Ύπαπαντή στόν κυρίως ναό τή Γέννηση και τήν

9. S. Dufrenne, Les programmes iconographiques des coupoles dans les églises du monde byzantin et postbyzantin, L'information d'histoire de l'art 10 (1965), σ. 185 κ.έ., ιδίως σ. 196 κ.έ. Για τόν τρούλο του καθολικού τής μονής Χιλανδαρίου του Άγίου Όρους (έδω Είκ. 8) βλ. G. Millet, Monuments de l'Athos, I, Παρίσι 1927, πίν. 64, 1.

Εἰκ. 8. Ἄθως, μονή Χιλανδαρίου, καθολικό. Ἐνοψη τοῦ τρούλου.

Κοίμησι στίς δύο πλευρές τῆς καμάρας τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Εἶναι πράγματι ἕνας πολύ σύντομος κύκλος καί ὄχι μόνον ἀπό ἔλλειψη χώρου. Τέσσερις ἐπιπλέον σκηνές θά μπορούσαν κάλλιστα νά τοποθετηθοῦν στίς καμάρες τῶν πλάγιων σκελῶν τοῦ σταυροῦ, στή θέση τῶν ἀποστόλων πού ἔχουν τοποθετηθεῖ σ' αὐτές (Εἰκ. 2). Οἱ τελευταῖοι δέν ἦταν ἀπαραίτητοι σύμφωνα μέ τό τυπικό σύστημα εἰκονογράφησης τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ἀπόστολοι θά μπορούσαν νά πάρουν τή θέση τῶν προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γύρω ἀπό τόν Παντοκράτορα. Ἀλλά ἐκκλησίες ὅπου στόν κυρίως ναό ἀπεικονίζεται μιά πλήρης σειρά τῶν ἀποστόλων, συγχρόνως μέ τό χορό τῶν προφητῶν, εἶναι σπάνιες στό βυζαντινό κόσμο· καί κυρίως σέ μιά μικρή ἐκκλησία ὅπως ἡ δική μας δέν περιμένουμε τήν παρουσία καί τῶν δύο ομάδων. Ἐτσι φαίνεται ὅτι ὁ περιορισμός τῶν σκηνῶν σέ τέσσερις ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς· καί μέ αὐτό τό πνεῦμα ἡ ἐπιλογή τῶν θεμάτων ἀπαιτεῖ μιά ἐξήγηση.

Καί οἱ τέσσερις σκηνές ἀνήκουν στό καθιερωμένο Δωδεκάορτο. Εἶμαι ἀπό αὐτούς πού πιστεύουν ὅτι ὁ ὄρος Δωδεκάορτο τείνει νά χρησιμοποιεῖται μέ μεγάλη ἐλευθερία. Ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία στήν ἐπιλογή τῶν σκηνῶν ἀπό ἐκκλησία σέ ἐκκλησία καί αὐτή ἡ ἐπιλογή δέν περιορίζεται πάντοτε στίς μεγάλες ἐορτές. Γύρω ὅμως στό 1100 τό κυρίως Δωδεκάορτο

είχε στήν πραγματικότητα ήδη καθιερωθεί. Αυτό πού ὁ καλλιτέχνης τοῦ Παλέρμου ἔκανε ἦταν νά ἐπιλέξει ἀπό αὐτό τόν καθιερωμένο κύκλο τά γεγονότα –καί μόνον αὐτά τά γεγονότα– στά ὁποῖα ἡ Θεοτόκος κατεῖχε ἐξέχουσα θέση. Ὑποχρεωτικά πρέπει νά συμπεράνει κανεῖς ὅτι σκοπός του ἦταν νά τονίσει περισσότερο τήν παρουσία τῆς Παναγίας παρά τοῦ Χριστοῦ.

Προφανῶς αὐτό σχετίζεται μέ τό γεγονός ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ναυάρχου εἶναι ἀφιερωμένη στή Θεοτόκο. Ἄλλά μιά ιδιαίτερη ἔμφαση στή Θεοτόκο μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ στήν εἰκονογράφηση πολλῶν ἐκκλησιῶν αὐτῆς τῆς περιόδου –ἀκόμη καί σέ ἐκκλησίες πού δέν εἶναι ἀφιερωμένες σ' αὐτήν– ὅπου ὁμως δέν ἔχει τό σχῆμα πού παίρνει ἐδῶ. Δύο τρόποι συνηθίζονταν γιά νά προσδώσουν στό βίο τῆς Παναγίας ἐξέχουσα θέση σέ σχέση μέ τίς παραδοσιακές σκηνές τοῦ Δωδεκαῶρου: ἡ πρόσθεταν ἕνα συμπληρωματικό κύκλο, ὀλοκληρωτικά ἀφιερωμένο σ' αὐτήν– συνήθως στό νάρθηκα ἢ σέ κάποιο παρεκκλήσιο–, ὁ ὁποῖος εἰκονογραφοῦσε καί ἐπεισόδια τῆς παιδικῆς τῆς ἡλικίας μέ ἀπόκρυφο χαρακτήρα ἢ τό ἐμπλούτιζαν μέ σκηνές πού χαρακτηρίζονται εἰδικά ὡς θεομητορικές, ὅπως τό Γενέθλιο τῆς Θεοτόκου καί ἡ Κοίμησή της¹⁰. Καί οἱ δύο τρόποι μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν σέ συνδυασμό, ὅπως ἔγινε στό Δαφνί. Ἄλλά πάντοτε ὁ βασικός κύκλος στόν κυρίως ναό παραμένει χριστοκεντρικός.

Ἴσως θά πρέπει νά σημειώσω ἐδῶ ἕνα παράδειγμα πού, κατά κάποιο τρόπο προαναγγέλλει τήν ἐπιλογή τῶν σκηνῶν στήν ἐκκλησία τοῦ Ναυάρχου Γεωργίου. Στήν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Σιών στό Ατενί τῆς Γεωργίας¹¹, ἕνα τετράκογχο κτίριο πρωιμότερης περιόδου, πού ὁμως τοιχογραφήθηκε στό τέλος τοῦ 11ου αἰ., οἱ δύο ἀψίδες στό ἐγκάρσιο κλίτος τῆς ἀφιερώθηκαν ἡ βόρεια στό βίο τοῦ Χριστοῦ καί ἡ νότια σέ ἐπεισόδια πού σχετίζονται μέ τήν Παναγία, δίδοντας ἔμφαση στους γονεῖς τῆς καί στήν παιδική τῆς ἡλικία. Τό ἐνδιαφέρον σημεῖο γιά μᾶς εἶναι ὅτι, μολονότι ὁ χριστολογικός κύκλος εἶναι στήν οὐσία τό Δωδεκάορτο, οἱ σκηνές πού ἀναφέρονταν ἀρχικά στήν Παναγία –ὁ Εὐαγγελισμός, τό Γενέθλιο καί ἡ Κοίμηση– παραλείφθηκαν ἀπό αὐτόν καί τοποθετήθηκαν στό θεομητορικό κύκλο στή νότια ἀψίδα, καί μάλιστα ἡ Γέννηση μαζί μέ τήν Κοίμηση, ὅπως στή δική μας ἐκκλησία. Ἔτσι, ἐδῶ ἔχουμε μιά περίπτωση ὅπου ὁμολογουμένως, κάτω ἀπό εἰδικές ἀρχιτε-

10. J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'empire byzantin et en occident*, I, Βρυξέλλες 1964, σ. 201 κ.έ.

11. T. B. Virsaladze, *Nekotorie voprosy obshchei kompozitsii rospisi atenskogo Siona, Srednevekovoe iskusstvo: Rus, Gruzii, Mόσχα* 1978, σ. 83 κ.έ.

κτονικές συνθήκες, ένας θεομητορικός κύκλος αναπτύσσεται εμφανώς στον κυρίως ναό τῆς ἐκκλησίας περιλαμβάνοντας σκηνές ἀπό τό καθιερωμένο Δωδεκάορτο. Μ' αὐτή τήν ἔννοια, προσεγγίζει τή λύση πού υἰοθετήθηκε μερικές δεκαετίες ἀργότερα στήν ἐκκλησία τοῦ Παλέρμου. Ἐπίσης ἡ διακόσμηση τοῦ Ατενί παρουσιάζει ἐπιπλέον μιά πλήρη σειρά σκηνῶν τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ. Δέ γνωρίζω ἄλλη περίπτωση ὅπου ἡ ἔμφαση στήν Παναγία ἐπιτυγχάνεται ἀπλῶς μέ τήν ἀφαίρεση ἀπό τό καθιερωμένο Δωδεκάορτο ὄλων τῶν σκηνῶν στίς ὁποῖες ἡ Παναγία ἀπεικονίζεται περιθωριακά ἢ καθόλου, μέ ἄλλα λόγια ἀποκλειστικά μέσα ἀπό μιά διαδικασία ἀφαίρεσης.

Αὐτό πού ἔγινε ἐδῶ ἦταν πάρα πολύ κοντά στό τυπικό σύστημα εἰκονογράφησης μιᾶς βυζαντινῆς ἐκκλησίας. Γιά νά συγκεκριμενοποιήσω αὐτή τή θέση μου, ἐπιτρέψτε μου νά σᾶς ὑπενθυμίσω ἕνα κείμενο γραμμένο ἕναν αἰῶνα πρίν, τά σχόλια τοῦ Θεοδώρου (ἢ μᾶλλον τοῦ Νικολάου) τῶν Ἐκκενῶν, στή Θεία Λειτουργία. Ὁ σκοπός αὐτῆς τῆς «προθεωρίας» ἦταν νά ἀποδείξει ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία δέ συμβολίζει μόνο τό Πάθος τοῦ Χριστοῦ ἀλλά ὀλόκληρη τή ζωή του: *καίτοι γε οὐδὲ σῶμα καλοῖτ' ἄν ποτε τό μόνην κεφαλὴν ἔχον, ποδῶν δὲ καὶ χειρῶν καὶ τῶν ἄλλων μελῶν ἀποστερημένον ὑποστηρίζει ὁ ἐπίσκοπος Ἐκκενῶν*. Ἦδη ἕνα πλήρες σῶμα θυσιαστικέ: *Τοῦτό ἐστι τό σῶμά μου*. Αὐτό πού εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον σ' αὐτό τό κείμενο εἶναι ὅτι σέ ὑποστήριξη αὐτῆς τῆς θέσης ὁ συγγραφέας ἀναφέρει: *Ἡ τῶν ἱερῶν εἰκόνων διὰ χρωμάτων ἀναστήλωσις· ἐν ταύταις γάρ τὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν ἅπαντα μυστήρια τοῖς εὐσεβέσιν ὁρῶνται καθιστορούμενα ἀπ' αὐτῆς τῆς τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ πρὸς τὴν Παρθένον ἀφίξεως μέχρι καὶ τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου καὶ τῆς δευτέρας αὐτοῦ παρουσίας*¹². Αὐτό πράγματι εἶναι μιά ἀρχή πού κυριαρχεῖ στήν ἐπιλογή τῶν σκηνῶν στό βυζαντινὸν σύστημα εἰκονογράφησης τῶν ἐκκλησιῶν. Ὅμως, ὅσο κι ἂν ὁ κύκλος συντηθεῖ καὶ ὅσο κι ἂν ἡ ἐπιλογή τῶν θεμάτων ποικίλλει, οἱ σκηνές πού ἀπομένουν πάντοτε εἰκονογραφοῦν –ἀντιπροσωπευτικά βέβαια– τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐνσαρκωμένης ζωῆς τοῦ Χριστοῦ. Αὐτή εἶναι ἡ βασικὴ ἀρχή πού ἐγκαταλείφθηκε στήν ἐκκλησία τοῦ Γεωργίου Ἀντιοχείας. Γιά νά εἶμαστε ὁμως ἀκριβεῖς τό θέμα τῆς ἐνσαρκώσεως εἶναι πάντα παρόν στον κύκλο μας μέ τίς τέσσερις σκηνές, καὶ μάλιστα κυρίως στή Γέννηση. Τό κύριο ὁμως πρόσωπο παραμένει ἡ Θεοτόκος.

Ἡ βαθιὰ ἀφοσίωση τοῦ Ναυάρχου στήν Παναγία εἶναι πολλαπλά τεκμηριωμένη. Διαπιστώνεται, ὄχι μόνο στήν ἐξωτερικὴ ἐπιγραφή πού ἀνέφερα προηγουμένως, ἀλλὰ καὶ στό καταστατικὸ τῆς δωρεᾶς (στό ὁποῖο

12. Migne, PG 140, στ. 417, 420 κ.έ. Γιά τὴν πατρότητα τοῦ βιβλίου βλ. R. Bornert, Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VIIe au XVe siècle, Παρίσι 1966, σ. 181 κ.έ.

στηρίζεται ή επιγραφή)¹³. Έχει ακόμη δοθεί μιά πιό άπτη όρατή έκφραση, όπως θά δοϋμε παρακάτω. Στήν επιλογή τών σκηνών του Δωδεκαόρτου, οί πνευματικές αναζητήσεις και τό προσωπικό συναίσθημα του κήτορα τής εκκλησίας παίζουν σημαντικότερο ρόλο από τήν αντικειμενική διάταξη τής θείας «οικονομίας», τής όποιας τό βασικό στοιχείο είναι ή επίγειος ζωή του Χριστού. Μέ αυτή τήν έννοια ή παραλλαγή του θέματος του Παντοκράτορα στον τρουλο, για τό όποιο μιλήσαμε παραπάνω, σήμαινε επίσης μιά αποδυναμωση αυτής τής αντικειμενικής διάταξης: 'Ο Χριστός δέν είναι άπλά μιά παρουσία –"fons et origo" του ολοκληρωμένου σχεδίου για τή σωτηρία του ανθρώπου, τό όποιο αναπτύσσεται σε ζώνες κάτω άπ' αυτόν–, αλλά τό αντικείμενο μιάς απόμακρης λατρευτικής πράξης. 'Αλλά στον κύκλο τών σκηνών δίνεται ένας προσωπικός τόνος στο παραδοσιακό σύστημα. "Ένα άτομο, και πολύ περισσότερο ένας κοσμικός, τολμά και εισάγει στο σύστημα τίς προσωπικές του άνησυχίες και επιλογές. 'Η πρόσφατη έρευνα έχει αποκαλύψει πολλές έκδηλώσεις ενός νέου πνεύματος και μιάς νέας σημασίας τής κοσμικής ευσέβειας στή βυζαντινή ζωή και τέχνη του 11ου και του 12ου αιώνα¹⁴. 'Η Παναγία του Ναυάρχου είναι ένα προϊόν αυτής τής εξέλιξης.

'Αναφέρθηκα προηγουμένως σε μιά άπτη απόδειξη τής άφοσίωσης του Γεωργίου 'Αντιοχέα στή Θεοτόκο. Πρόκειται για τό ψηφιδωτό του άφιερωτή, στο όποιο ό ίδιος άπεικονίζεται προσκνητής στα πόδια της (Εικ. 9). Τό ψηφιδωτό και τό φημισμένο του αντίστοιχο –τό πορτραίτο του Ρογήρου του Β', ήγεμόνα του Γεωργίου, πού στέφεται από τό Χριστό– βρίσκονται τώρα στα πλάγια παρεκκλήσια, στην επέκταση τής εκκλησίας, όπως διαμορφώθηκε τό 16ο αί. 'Αρχικά βρίσκονταν κατά πάσα πιθανότητα στον έσωτερικό νάρθηκα, ό όποιος καταστράφηκε εκείνη τήν εποχή. Δέ θά άσχοληθώ με τό ψηφιδωτό του Ρογήρου, παρά τό ένδιαφέρον πού παρουσιάζει ή συγγένεια μεταξύ τών δύο έργων. Τό ψηφιδωτό του κήτορα άξίζει αυτό καθαυτό νά προσελκύσει τήν προσοχή μας.

Τό έργο έχει δεινοπαθήσει από άδέξια επισκενή, ιδίως τό κάτω μέρος του. Οί ξεναγοί άρέσκονται νά περιπαίζουν τό σάν σκαθάρι πορτραίτο του Ναυάρχου, άν και στήν πραγματικότητα τό κεφάλι, τό χέρι και ό ώμος διατηρούνται καλά. Παρ' όλα αυτά στή βυζαντινή τέχνη διαθέτουμε έναν επαρκή αριθμό παρόμοιων άπεικονίσεων δωρητών και κητόρων σε στάση προσκύνησης, πού μιάς επιτρέπει νά ανασυνθέσουμε με δεβαιότητα τήν αρχική θέση και στάση τής μορφής του Ναυάρχου. Τό σχέδιο τής Εικόνας 10

13. S. Cusa, I diplomati greci ed arabi di Sicilia, I, Παλέρμο 1868, σ. 68 κ.έ.

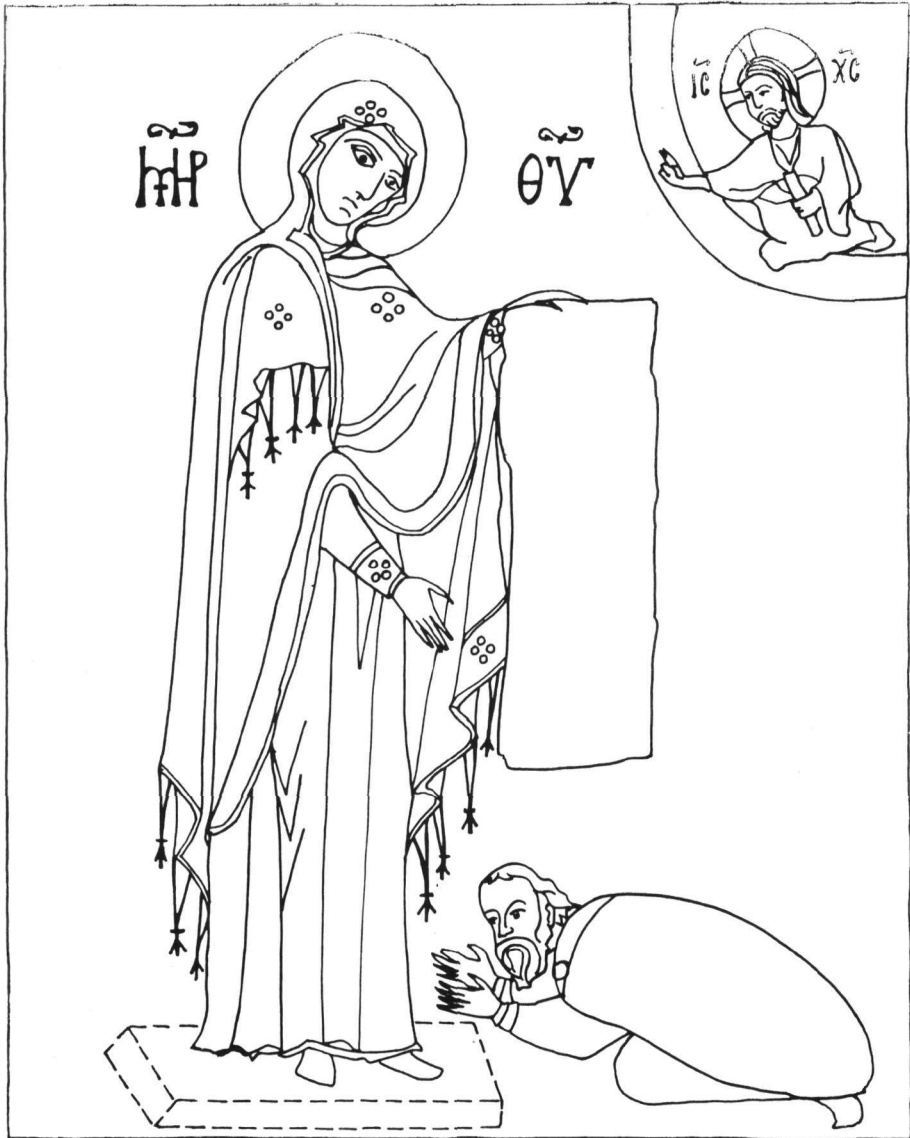
14. Βλ. π.χ., A. W. Epstein, Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications, Art Bulletin 62 (1980), σ. 190 κ.έ., ιδίως σ. 200 κ.έ. H. Belting, Das Bild und sein Publikum im Mittelalter, Βερολίνο 1981, σ. 154 κ.έ. A. Weyl Carr, Gospel Frontispieces from the Comnenian Period, Gesta, 21, 1 (1982), σ. 3 κ.έ.

Είκ. 9. Παλέρμο, Παναγία τοῦ Ναυάρχου. Ψηφιδωτό ἀφιερωτή.

ἀναπαριστᾶ τό δωρητή καί ὄλο τό μωσαϊκό, ὅπως ὑποθέτουμε πὼς θά ἦταν στήν ἀρχική του μορφή¹⁵.

15. Τό σχέδιο, τό ὁποῖο ὀφείλω στήν εὐγενική βοήθεια τῆς Susanne Curcié, βασίζεται σέ παρατηρήσεις in situ καί σέ ἀνάλογες ἀπεικονίσεις στή βυζαντινή τέχνη.

Είκ. 10. Ψηφιδωτό είκ. 9. Αναπαράσταση της αρχικής μορφής.

Κατά τὰ φαινόμενα πρόκειται γιὰ μιὰ ολοκληρωτικά τυπική σύνθεση. "Όλα τὰ μέρη της αποτελοῦν οἰκείο εἰκονογραφικό τόπο: ὄχι μόνο ἡ ταπεινή καί σέ πολύ μικρή κλίμακα μορφή τοῦ κτήτορα ἀλλά καί ἡ πανύψηλη πάνω ἀπ' αὐτόν δεόμενη Παναγία καί ὁ Χριστός στό τεταρτοσφαίριο τοῦ οὐρα-

νοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖο ἡ Δέηση ἀπευθύνεται. Μέχρι στιγμῆς ἔχει ἀποδειχθεῖ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ βρεθεῖ τὸ ἀκριβές πρότυπο τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Ἐπάρχει κατ' ἀρχὴν ἓνας τύπος εἰκόνας τῆς Παναγίας, ἡ ἐπονομαζόμενη Ἁγιοσωρείτισσα, τῆς ὁποίας σώζονται ἀναρίθμητα παραδείγματα, πολλά ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν καὶ ἐπιγραφή¹⁶.

Εἰκ. 11. Παλέρμο, Capella Palatina, Θησαυρός. Τυπικὸ τῆς Ἀδελφότητος τῆς Ναυπάκτου: Ἐπίτιτλο.

Ἡ ἱστορία τῆς εἰκόνας αὐτῆς δέ μᾶς ἀφορᾷ. Θὰ ἦταν ἀρκετὸ νὰ ἀναφέρουμε ἓνα παράδειγμα, μὰ μικρογραφία τοῦ Παλέρμο (Εἰκ. 11), πού κοσμεῖ τὸ Τυπικὸ τῆς Ἀδελφότητος τῆς Παναγίας τῆς Ναυπακτιώτισσας¹⁷. Τὸ χειρόγραφο αὐτό, ἰδιοκτησία τῆς Capella Palatina τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 14ο αἰώνα, θεωρεῖται ὅτι ἔφτασε σὸ Παλέρμο τὸ 1147, χρονολογία πού συμπίπτει μὲ τὸ χρόνο κατασκευῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ μας. Δέ θὰ ὑπέθετα οὔτε γιὰ μιά στιγμή ὅτι ἡ μικρογραφία τῆς Ναυπακτιώτισσας χρησίμευσε ὡς πρότυπο γιὰ τὸν καλλιτέχνη τοῦ ψηφιδωτοῦ οὔτε ἀν γενικότερα ὡς πηγὴ ἔμπνευσης. Παρ' ὅλα αὐτὰ διασώζει τὸν

16. M. Andaloro, Note sui temi iconografici della Deesis e della Haghiosoritissa, Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte, n.s., 17 (1970), σ. 85 κ.έ., ἰδίως σ. 118 κ.έ. (ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία).

17. J. Nesbitt and J. Wiita, A Confraternity of the Comnenian Era, BZ 68 (1975), σ. 360 κ.έ.

κλασικό τύπο της Ἁγιοσωρείτισσας σέ μία περίπου σύγχρονη μέ τό ψηφιδωτό ἀπόδοση: Ἡ Παναγία στέκεται στό πλάι σηκώνοντας τά δύο της χέρια σέ δέηση πρός τή μορφή τῆς ἐπάνω γωνίας, πού μπορεί νά εἶναι τό χέρι τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐδῶ, ἢ μία στηθαία μορφή τοῦ Χριστοῦ πού προβάλλει ἀπό τήν οὐράνια σφαίρα.

Στό ψηφιδωτό πού μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ βασικός τύπος ἐμπλουτίζεται μέ δύο πρόσθετα στοιχεία. Τή μορφή τοῦ θνητοῦ στά πόδια τῆς Παναγίας καί ἓνα εἰλητάριο στό χέρι της πού περιέχει μία μακρά ἔμμετρη προσευχή, μέ τήν ὁποία ἰκετεύει τό Γιό της νά προστατεύει τό θνητό ἀπό κάθε κακό καί νά τοῦ συγχωρήσει τίς ἁμαρτίες. Τά δύο αὐτά χαρακτηριστικά ἀξίζει νά συζητηθοῦν.

Δέ διαπιστώνεται τίποτα καινούργιο στήν ἀπεικόνιση ἑνός θνητοῦ, δεόμενου γιά βοήθεια καί προστασία στά πόδια τῆς Θεοτόκου. Ὅμως ἡ ὑπαρξη ἑνός θνητοῦ δέν εἶναι πολύ συνή στον τύπο τῆς Ἁγιοσωρείτισσας, ἐφ' ὅσον σ' αὐτό τό συγκεκριμένο τύπο ἡ Παναγία λειτουργεῖ ὡς μεσολαβητής ὄλων τῶν ἀνθρώπων, ἰκετεύοντας τό

Γιό της ἐκ μέρους ὄλου τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Παρ' ὅλα αὐτά ὑπάρχουν παρόμοιες παραστάσεις καί ιδιαίτερα μία σχετική μικρογραφία πού συναντάται σέ εὐαγγελιστάριο τοῦ 12ου αἰώνα στή μονή Μ. Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους (Εἰκ. 12)¹⁸. Δυστυχῶς ἡ ταυτότητα τοῦ ἰκέτη αὐτῆς τῆς μικρογρα-

Εἰκ. 12. Ἄθως, μονή Μ. Λαύρας, χφ. Α103, φύλλο 3ν.

18. I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, σ. 78 κ.έ. καί εἰκ. 45.

φίας, λαϊκού ὅπως ὁ Γεώργιος, ἄν κρίνει κανείς ἀπό τή φορεσιά του, εἶναι ὀριστικά χαμένη. Τό ὄνομά του ἐνδεχομένως μνημονευόταν στή μισοσθημένη ἐπιγραφή πού βρῖσκεται ἀκριβῶς ἀπό πάνω του, ἀντίστοιχη τῆς ἐπιγραφῆς πού σώζεται καί πάνω ἀπό τό δικό μας κτήτορα-ἰκέτη καί λέει: *Δέησις τοῦ δούλου Γεωργίου τοῦ Νανάρχου*. Στή μικρογραφία ἐπίσης ἡ Παναγία ἀπευθύνεται στό Γιό της μέ μία μακρά ἔμμετρη προσοχή – ἐδῶ πίσω ἀπό τά ὑψωμένα της χέρια– ἰκετεύοντας ἐκ μέρους «αὐτοῦ πού κεῖται στά πόδια της» (...*βράβευε ... κείμενόν μοι πρὸς πόδας...*). Ὑπάρχουν δύο ἀκόμα ἐπιγραφές –μία δίπλα στό Χριστό, πού θεβαιώνει τήν Παναγία γιά τή σωτηρία τοῦ ἰκέτη, καί μία στό ὕψος τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας, πού ἐκφράζει εὐχαριστίες πρὸς τό Γιό της. Ἔτσι ἔχουμε ἐδῶ ἕνα ζωντανό διάλογο ἀνάμεσα στίς παριστανόμενες μορφές· ὁ γραπτός λόγος χρησιμοποιεῖται μέ ἕναν τρόπο πού σχεδόν θυμίζει τίς σημερινές ἱστορίες σέ σκίτσα (cartoon). Τό στοιχεῖο τοῦ διαλόγου εἶναι παρόν, ἄν καί λιγότερο ἔντονο, καί στό δικό μας ψηφιδωτό, γιατί τόσο τό κείμενο τοῦ Γεωργίου, ὅσο κι αὐτό πού κρατάει ἡ Παναγία παίρνουν τή μορφή τῆς ἀπευθείας συνομιλίας. Ὅπως καί στή μικρογραφία τῆς Λαύρας, ἔχει δοθεῖ μέ σαφήνεια ἡ ζωντανή σχέση ἀνάμεσα στόν ἀφιερωτή, τή «μεσίτρια» καί τόν ὑπέρτατο κριτή. Ἰδίως στό ψηφιδωτό ἡ μεσολαβητική πράξη τῆς Παναγίας εἶναι πιό ἀπτή, καθώς ἡ προσευχή της ὑψώνεται πρὸς τό Χριστό ἀποδοσμένη μέ τή συγκεκριμένη μορφή ἑνός εἰλητοῦ ἀπό περγαμνή.

Τό στοιχεῖο τῆς ὑπαρξῆς εἰλητοῦ στά χέρια τῆς Παναγίας δέν εἶναι καινούργιο. Στή διάρκεια τοῦ 12ου αἰώνα βρῖσκεται συχνά σέ ἀπεικονίσεις τῆς Ἁγιοσωρείτισσας, ἰδιαίτερα στήν παραλλαγή τοῦ τύπου τῆ γνωστή ὡς «Παράκληση», ὅπου ἡ Παναγία ἀπεικονίζεται κρατώντας ἕνα ἀνοιχτό εἰλητάριο ἀπό περγαμνή πάντα μέ τό ἴδιο ἔμμετρο κείμενο¹⁹. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο πὼς αὐτό τό κείμενο εἶναι ἕνας διάλογος ἀνάμεσα στήν Παναγία καί τό Χριστό, ὅπως στή μικρογραφία τῆς Λαύρας, ἄν καί ἔχει ὡς θέμα του τή σωτηρία ὅλου τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Πρέπει ἐν τούτοις νά σημειωθεῖ ὅτι ὑπάρχουν λίγα παραδείγματα τῆς Παναγίας «Παράκλησης» πρωιμότερα τοῦ 1140, χρονολογίας τοῦ ψηφιδωτοῦ μας. Ἐνα ἀπό τά παλαιότερα γνωστά μνημεῖα, στό ὁποῖο τό μοτίβο τοῦ ἐνεπίγραφου εἰλητοῦ χρησιμοποιεῖται γιά μία εἰκόνα τῆς δεόμενης Παναγίας εἶναι ἕνα ψηφιδωτό στόν Ἅγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, ἔργο ἰδιαίτερα προβληματικό, τοῦ ὁποῖου ἡ χρονολόγησις ἔχει πολύ συζητηθεῖ (Εἰκ. 13)²⁰. Δέν μπορῶ νά

19. S. Der Nersessian, *Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection*, DOP 14 (1960), σ. 69 κ.έ., ἰδίως σ. 81 κ.έ. καί εἰκ. 10 κ.έ.

20. Γ. Α. Σωτηρίου καί Μ. Γ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1952, σ. 195 κ.έ. καί πίν. 66.

Είκ. 13. Θεσσαλονίκη, "Άγιος Δημήτριος. Ψηφιδωτό Παναγίας καί άγιου.

ύπεισέλθω ἐδῶ σέ λεπτομέρειες· θά ἐπισημάνω μόνο ὅτι τό κείμενο πού κρατάει καί ἐδῶ ἡ Παναγία περιέχει τήν παράκλησή της γιά ὄλο τό ἀνθρώπινο γένος (ὑπὲρ τοῦ κόσμου).

Μέ ἄλλα λόγια, μιὰ προσευχή στά χέρια τῆς Παναγίας δέν ἦταν κάτι τό πολύ συνηθισμένο στά χρόνια τοῦ Γεωργίου Ἀντιοχέα· καί δέν ὑπάρχει προηγούμενο γιά προσευχή προφερόμενη ἀπό τήν Παναγία καί σχετιζόμενη μέ κάποιο συγκεκριμένο θνητό. Αὐτό τό συμπέρασμα μέ ὀδηγεῖ σ' ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό τοῦ ψηφιδωτοῦ, τή χειρονομία τῆς Παναγίας. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση ἡ Ἁγιοσωρείτισσα ἀπεικονίζεται μέ τά χέρια ὑψωμένα σέ

Εικ. 14. Ἄθως, μονή Ἰθῆρων, χφ. 5 - μικρογραφίες. Ὁ δωρητής μπροστά στό Χριστό: ἀριστερό μισό (φύλλο 456v).

δέηση. Ἐδῶ τό δεξί της χέρι στρέφεται πρὸς τὰ κάτω, πρὸς τόν κτήτορα σέ προσκύνηση, τήν αἰτία τῆς ἐκκλησίας της πρὸς τό Χριστό, καί τόν ὁποῖο ἡ Θεοτόκος φαίνεται νά παρουσιάζει στό Χριστό. Αὐτή ἡ λεπτομέρεια, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, δέν ξανασυναντᾶται στόν τύπο τῆς Ἀγιοσωρείτισσας. Στήν πραγματικότητα ἐδῶ ὁ καλλιτέχνης ἔχει μεταβάλλει τήν εἰκόνα σέ ἕνα εἶδος παντομίμας. Ἐχει εἰσαγάγει σ' αὐτή μιᾶ ἀλληλουχία πράξεων πού παραπέμπουν σέ ἀντίστοιχες δικαστικές διαδικασίες. Ὁ Ναύαρχος πλησιάζει τήν Παναγία σάν ἕνας ταπεινός ἰκέτης, τό χέρι του ὑψωμένο σέ παράκληση. Ἡ λέξη *δέησις* στό στίχο ἀπό πάνω του εἶναι στήν πραγματικότητα ὁ νομικός ὅρος γιά τήν αἴτηση. Ἡ Παναγία μεταφέρει τήν αἴτηση πρὸς τό Χριστό μέ μορφή γραπτή· καί ὁ Χριστός μέ μιᾶ χειρονομία τήν ἱκανοποιεῖ. *In puce* ἢ μᾶλλον σέ ἐμβρυακή μορφή ἔχουμε ἐδῶ τήν πράξη πού θά ἀναπτυχθεῖ πιό ὀλοκληρωμένα τόν ἐπόμενο αἰῶνα ἀπό τόν καλλιτέχνη μιᾶς

Εικ. 15. Ἄθως, μονή Ἰθέρων, χφ. 5 - μικρογραφίες. Ὁ δωρητής μπροστά στό Χριστό: δεξιό μισό (φύλλο 457r).

μικρογραφίας-ἀφιερῶματος, πού περιέχεται σέ ἓνα πολύ γνωστό χειρόγραφο τῆς μονῆς Ἰθέρων (χφ. 5). Ἡ σκηνή ὀρθά χαρακτηρίζεται ἀπό τόν Hans Belting ὡς «Kanzleiszene» (Εἰκ. 14-15)²¹. Ὁ ἰκέτης ἐδῶ στέκεται ὀρθιος καί ἡ Παναγία τόν κρατᾶ ἀπό τό χέρι, καθώς παρουσιάζει τήν περίπτωση του στό Χριστό. Ὁ τελευταῖος εἶναι καθισμένος στό θρόνο τῆς κρίσεως καί στό πλάι του ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, στή θέση τοῦ γραμματέα, καταγράφει τήν ἐτυμιογρία σέ ἀνοιχτό εἰλητό. Ὅτι ὁ καλλιτέχνης τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ 12ου αἰ. ἔχει ὑποδηλώσει, μὴ ξεφεύγοντας ἀπό τά ὄρια ἑνός παραδοσιακοῦ εἰκονογραφικοῦ λεξιλογίου, διατυπώνεται ὀλοκληρωμένα στό χειρόγραφο:

21. H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Χαϊδελδέεργη 1970, σ. 35 κ.έ. καί εἰκ. 23 κ.έ. Spatharakis, ὀ.π., σ. 84 κ.έ. καί εἰκ. 53 κ.έ.

ή πιεστική ἔγνοια γιά τήν προσωπική σωτηρία καί ὁ βασικός ρόλος τῆς Παρθένου Μαρίας πού ἀναλαμβάνει νά τήν προμηθεύσει. Ἐδῶ εἶναι περισσότερο φανερό ὅτι ἡ εἰκονογράφηση τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου καί ἡ νοοτροπία πού τήν ἐνέπνευσε ἦταν ἀναμφισβήτητα μοντέρνες καί πρωτοποριακές.

Θά ἤθελα νά ὀλοκληρώσω τή συζήτηση γιά τά ψηφιδωτά τῆς Παναγίας ἐξετάζοντας σύντομα τή σχέση τους μέ τά ψηφιδωτά τοῦ παρεκκλησίου τοῦ βασιλιᾶ Ρογήρου. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι οἱ δύο ἐκκλησίες ἀπέχουν μεταξύ τους λιγότερο ἀπό ἓνα χιλιόμετρο καί ὅτι οἱ ἐργασίες διακόσμησης τους προχωροῦσαν συγχρόνως, ἄν καί εἶχαν ἀρχίσει μερικά χρόνια νωρίτερα στή βασιλική ἐκκλησία. Εἶναι σχεδόν ἀδιανόητο νά προχωροῦσαν οἱ δύο ἐργασίες ἐντελῶς ἀνεξάρτητα· καί πράγματι ὑπάρχουν πολλές καί ὀλοφάνερες σχέσεις μεταξύ τους. Γενικά ἡ διακόσμηση τῆς *Capella Palatina* εἶναι πολύ διαφορετική καί σέ περιεχόμενο καί σέ ἐμφάνιση (ἐδῶ ἀναφέρομαι μόνο στό θολωτό ἱερό τοῦ παρεκκλησίου καί ὄχι στόν κυρίως ναό καί τά κλίτη μέ τούς ἀναπτυγμένους εἰκονογραφικούς κύκλους).

Ὁ Παντοκράτορας –κι ἐδῶ ἐπίσης ἡ κεντρική μορφή στήν κορυφή τοῦ τρούλου– στόν καθιερωμένο σέ προτομή τύπο· οἱ ἀρχάγγελοι πού τόν συνοδεύουν παρουσιάζονται στόν παραδοσιακό ρόλο τοῦ παλατιανοῦ φρουροῦ (Εἰκ. 16). Πιό χαμηλά ἀπεικονίζονται οἱ προφήτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οἱ εὐαγγελιστές καί ἅγιοι, ὅπως καί στήν Παναγία τοῦ Ναυάρχου, ἀλλά λείπουν οἱ ἀπόστολοι. Ἀντίθετα, ὁ κύκλος τοῦ Δωδεκαόρτου εἶναι πολύ πιό ὀλοκληρωμένος καί περιλαμβάνει ὅλη τή ζωή τοῦ Χριστοῦ.

Σχέσεις μεταξύ τῶν δύο μνημείων εἶναι φανερές, γιά παράδειγμα, στήν ἐπιλογή ἑνός ἀριθμοῦ διβλικῶν κειμένων στά εἰλητά τῶν προφητῶν· στήν ἐπιλογή καί τή θέση τῶν ἁγίων· καί σέ πολλές εἰκονογραφικές λεπτομέρειες κοινῶν καί γιά τά δύο προγράμματα σκηνῶν. Εἶναι ἐπίσης προφανές πῶς τό πρότυπο σέ ὄλες τίς περιπτώσεις ἦταν ἡ *Capella Palatina* γιά τήν Παναγία καί ὄχι τό ἀντίθετο²². Ἀλλά ἡ ἐξάρτηση τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου δέν ἦταν δουλική καί δέν ἐμπόδισε τούς καλλιτέχνες νά μεταδώσουν τό ἰδιάζον περιεχόμενο καί τό μήνυμα τοῦ ἔργου τους. Οὔτε ἐμπόδισε νά ἀποκτήσουν μιά πολύ διαφορετική ἐμφάνιση τά ψηφιδωτά τῆς Παναγίας.

Εἶναι αὐτή ἡ διαφορά στήν ἐμφάνιση πού θέλω εἰδικά νά ἐπισημάνω (Εἰκ. 4, 16). Τά ψηφιδωτά τῆς νορμανδικῆς Σικελίας –ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει, αὐτά τῆς περιόδου τοῦ Ρογήρου Β΄– στή σκέψη τῶν ἱστορικῶν τῆς τέχνης τείνουν νά ἀποκτήσουν μιά ὁμαδική ταυτότητα. Ὅμως, ὅταν φεύγει κανεῖς ἀπό τήν *Capella Palatina* καί ἔρχεται στήν Παναγία τοῦ Ναυάρχου δρισκεται

22. E. Kitzinger, *The Descent of the Dove: Observations on the Mosaic of the Annunciation in the Capella Palatina in Palermo, Byzanz und der Westen* (I. Hutter, ed.), Βιέννη 1984, σ. 99 κ.έ., ἰδίως σ. 113 κ.έ.

Είχ. 16. Παλέρμo, Capella Palatina. Τρούλος.

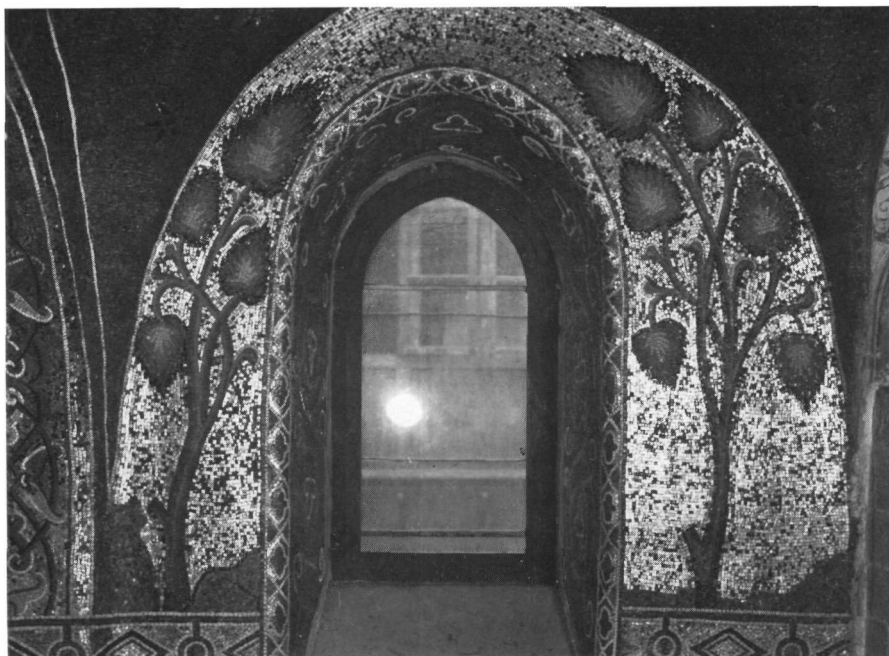
σέ μιά πολύ διαφορετική ατμόσφαιρα. Ἡ ατμόσφαιρα λιγότερο φορτωμένη καί βαριά. Ὁ παρατηρητής δέν κατακλύζεται ἀπό μορφές καί λεκτικά μηνύματα πού αἰχμαλωτίζουν τήν προσοχή.

Τό πρόγραμμα ἀναπτύσσεται μ' ἕναν πολύ πιό ἀνάλαφρο τρόπο, μέ κενά διαστήματα ἀνάμεσα στίς μορφές, πού τείνουν νά γίνουν λιγότερο βαριές καί ὀγκώδεις. Δύο δευτερεύοντα στοιχεῖα συνεργοῦν ἐπίσης στό νά ἀποκτήσει τό ἐσωτερικό ἕναν ἐλαφρό, λιγότερο ἐπίσημο, πιό λυρικό τόνο. Τό ἕνα εἶναι τά δένδρα, τά ὁποῖα ἀφθονοῦν στό διάκοσμο. Τά δένδρα χρησιμοποιοῦνται καί ἄλλοῦ γιά νά καλύπτουν κενές ἐπιφάνειες, ὅπως στόν Ὅσιο Λουκά καί στήν Capella Palatina. Δέ γνωρίζω ὅμως ἄλλο μνημεῖο πού νά χρησιμοποιοῦνται μέ τέτοια ἀφθονία, ὅσο στήν Παναγία τοῦ Ναυάρχου. Καθένα ἀπό τά τέσσερα μεγάλα παράθυρα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου πλαισιώνεται ἀπό δύο δένδρα· στό χαμηλότερο τμήμα ὅλες οἱ πλευρές τῶν παραθύρων (Εἰκ. 17) πλαισιώνονται πάλι ἀπό δύο δένδρα ἢ καθεμιά. Τό ἄλλο στοιχεῖο ἀνήκει στό διάκοσμο, πιό συγκεκριμένα τόν ἀνθικό διάκοσμο, πού καλύπτει τά ἐσωρράχια ὅλων τῶν παραθύρων (Εἰκ. 18, 19). Αὐτό ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστικό, ἄν μή τί ἄλλο, γιατί αὐτή ἡ διακόσμηση εἶναι ἀφθονότερη ἐδῶ σέ σχέση μέ τήν Capella Palatina. Ἐπιπλέον, πολλά ἀπό τά ἀνθικά μοτίβα στήν Παναγία τοῦ Ναυάρχου εἶναι σύμφωνα μέ τίς ἀρχές τῆς ἐποχῆς μᾶλλον χαλαρά σχεδιασμένα, μέ ἀμφισβητούμενη ὀργανική ὑπόσταση. Δένδρα καί ἀνθικός διάκοσμος προσδίδουν στό ἐσωτερικό τῆς ἐκκλησίας κάτι ἀπό τήν ατμόσφαιρα ἑνός κήπου.

Εἶναι σίγουρα εὐλογος ὁ συσχετισμός τῶν διακριτικῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῆς τῆς διακόσμησης μέ τό ἀφιερωτικό, ἄν θέλετε, συναισθηματικό της περιεχόμενο. Εἶναι πράγματι ἕνας ναός τῆς Παναγίας, ὄχι μόνο εἰκονογραφικά, ἀλλά καί αἰσθητικά. Ἡ ἐλαφρότητα τοῦ ὕφους, τόσο ἐμφανῆς καί στίς μορφές καί στά διακοσμητικά, εἶναι ἀπόλυτα ταιριαστή μέ τό νόημα καί τό μήνυμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος. Περιεχόμενο καί τεχνοτροπία βρῖσκονται σέ ἄρμονία.

Οἱ ἱστορικοί τῆς τέχνης τείνουν νά ἐρμηνεύσουν διαφορές μορφῶν καί ὕφους, ὅπως αὐτές μεταξύ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ ναοῦ μας καί τῆς Capella Palatina, μέ ὄρους ὅπως διαφορετικά «χέρια» ἢ διαφορετικές καλλιτεχνικές προσωπικότητες. Στίς δύο αὐτές ἐκκλησίες δούλεψαν ὄντως διαφορετικές ὁμάδες καλλιτεχνῶν. Λεπτομερεῖς συγκρίσεις ἀποκαλύπτουν δύο μᾶλλον διαφορετικούς τρόπους «γραφῆς», ἀναμφισβήτητα βυζαντινοῦς, ἀλλά προερχόμενους ἀπό καλλιτέχνες διαφορετικῶν σχολῶν ἢ ἐργαστηρίων²³.

23. E. Kitzinger, *Two Mosaic Ateliers in Palermo in the 1140s*, *Artistes, Artisans et Production Artistique au Moyen Age* (συμπόσιο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Haute Bretagne, Rennes 1983), *Περὶλήψεις ἀνακοινώσεων*, σ. 309 κ.ἑ. (ἀναμένεται ἡ τελική δημοσίευση τῶν πρακτικῶν τοῦ συνεδρίου).

Είκ. 17. Παλέρμο, Παναγία τοῦ Ναυάρχου. Ψηφιδωτό στά μέτωπα τῶν παραθύρων:
Δένδρα.

Είκ. 18. Παλέρμο, Παναγία τοῦ Ναυάρχου.
Ψηφιδωτό στά ἐσωρράγια τῶν παραθύρων:
Ἀνθικό κόσμημα.

Είκ. 19. Παλέρμο, Παναγία τοῦ Ναυάρχου.
Ψηφιδωτό στά ἐσωρράγια τῶν τόξων:
Ἀνθικό κόσμημα.

Καί έτσι προκύπτει ή ακόλουθη ένδιαφέρουσα ερώτηση. Ήταν έντελῶς τυχαία ή επίλογή μιᾶς ομάδας από τό Γεώργιο Ἀντιοχέα, μέ καλλιτεχνικές συνήθειες καί μορφολογικό ρεπερτόριο ἐξαιρετικά έναρμονισμένα μέ τίς ιδέες καί τά συναισθήματα πού προορίζονταν νά ένσωματωθοῦν στό νάό του; Ἡ ἔκανε μιᾶ προσεκτική επίλογή ανάμεσα σέ διάφορες διαθέσιμες καλλιτεχνικές ομάδες, διαλέγοντας αὐτή πού θεώρησε ὅτι μπορούσε νά δώσει εἰκαστική μορφή σ' αὐτά τά συναισθήματα; Αὐτή ή δεύτερη ἐναλλακτική λύση ἴσως ὑποδηλώνει ὄχι μόνο μιᾶ ἀξιόλογη βαθμίδα αἰσθητικῆς συνείδησης τοῦ δωρητῆ ἀλλά ἐπίσης ἕνα ἀξιόλογο ἐπίπεδο ἐξειδίκευσης τῶν καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων. Καί οἱ δύο αὐτές ὑποθέσεις μπορούν νά ὀδηγήσουν σέ ἀναχρονισμούς μέσα στά ὅρια τοῦ 12ου αἰώνα. Μιά πύο πειστική ἐξήγηση εἶναι ἴσως ὅτι ἕνας συγκεκριμένος καλλιτέχνης καί ή ομάδα του μπορούσε ἀρκετά εὔκολα νά προσαρμόσει τό ὕφος καί τό πρόγραμμα του στίς ἐπιθυμίες τοῦ δωρητῆ καί νά πραγματώσει τό ἔργο.

Δέ θά μάθουμε ποτέ τί ἀκριβῶς συνετέλεσε στή διαφοροποίηση τοῦ ψηφιδωτοῦ διακόσμου τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου ἀπό αὐτόν τῆς Capella Palatina. Πάντως, πέρα ἀπό περιστάσεις καί συγκυρίες, ή βασική διαφοροποίηση προῆλθε ἀπό τό νέο πνεῦμα τοῦ Γεωργίου Ἀντιοχέα. Θά ἤθελα νά τελειώσω μέ τήν ἐξῆς ὑπόθεση: ἂν μιᾶ ἐκκλησία, κτισμένη τό 12ο αἰώνα ἀπό ἕνα λαϊκό ἐξίσου πλούσιο καί εὐσεβή μέ τό Γεώργιο, εἶχε διασωθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη ή ἄλλοῦ σέ ἑλληνικό ἔδαφος, οἱ βασικές ἀρχές πού θά διῆπαν τίς μορφές καί τό περιεχόμενο τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς διακόσμου δέ θά ἔπρεπε νά εἶναι πολύ διαφορετικές ἀπό αὐτές τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου.